

Szj Enikő
Budapest

Finnugor tanszék- és finn szaktörténeti adalékok (egy 1943-as kolozsvári papírlap ürügyén)

A budapesti Finnugor tanszékről vonult nyugdíjba Sz. Kispál Magdolna egyetemi docens, akit hajdan „sub auspiciis Gubernatoris” avattak doktorné a kormányzó engedélyével, és aki a kolozsvári egyetemen kezdte meg oktatói munkáját. Az ő helyére kerültem tanársegédnek, és amikor már igent mondott az unszolásomra, hogy írja meg, akár az asztalfióknak, a finn ösztöndíjasként Finnországban és a Kolozsváron eltöltött éveinek történetét, akkor gázolta halálra külföldön egy villamos. A tőle örökölt tanszéki asztal fiókjából került elő az a papírlap, amelynek egyik oldala ceruzával írt kéziratos piszkozat 1943. szept. 19-i keltezéssel, a másik leginkább irodalomtörténeti, 1943-ban aktuális tartalmú gépelmény, finnből fordítás magyarra. A gépelt szöveget is közreadjuk, de csak a teljesség kedvéért.

A ceruzával írt kézirat jobb sarkában fent 2 sornyi méretű szám: 7

...egy-egy időköz elteltével a megbízatás megismételhető legyen.

Kettunen professzornak az a javaslata, hogy a „finn nyelv és irodalom” külön tanárvizsgás szakcsoport legyen, nem illeszthető bele sem a magyar középiskola szervezetébe, sem a magyar középiskolai tanárképzés céljai közé. Természetes azonban, hogy bölcsészeti doktori szigorlatnak lehetne a „finn művelődéstörténet” nemcsak melléktárgya, hanem főtárgya is.

[itt az oldal közepén kör alakú, sűrűn áthúzgált szöveg következik, az előbbi beszúrás – dőltsel – innen lett „átirányítva”]

Ezek előrebocsátásával javaslatom a következő:

A Kar a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Úr ő nagyméltóságának hálás köszönetet mond azért a gondosságért, hogy „finn nyelvi és művelődéstörténeti” egyetemi tanszéknek hazánkban való fölállítását tervezi és arra kéri a Kar a Miniszter úr ő nagyméltóságát, hogy azt a tanszéket a kolozsvári M. K. Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészlet-, Nyelv- és Történettudományi Karán kegyeskedjék megszervezni.

Teljes tisztelettel

Kolozsvár, 1943. szept. 19.

A gépelt szöveg

(Az aláhúzások és a dőltsel írás az eredetiből való. A végén említett *aks* annak az Akateminen Karjala Seurának [AKS, m. Egyetemi Karjala Társaság] a rövidítése, amelynek tevékenysége nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az úgymond burzsoá, fasiszta finnekkel kapcsolatot tartó szovjet-finnugor értelmiséget kivégezzék.)

A gépelt szöveg oldalán az oldalszám: – 14 –

-ja, mely terrorjával minden szabad szellemi megnyilatkozás elfojtására törekszik. Bár léte egész folyamán az értelmiség kisebbségét tette csak, szelleme mégis uralkodik a művelődési életen, s majdnem az egész értelmiség többé-kevésbé [!] meg van fertőzve ettől a szellemtől.

Valósággá lett Leino Eino jóslata, hogy minden más nemzeti után meg kell próbálnunk a nemzeti reakciót is.

Nem arról van szó, hogy kultúréletünkben az önállóság idején ne lettek volna elismerendő, sőt nagyszerű eredmények: a tudományban, irodalomban, művészetben. De az eredmények magánosak, egyedülletben alkotottak – ellenére az elszigetelődés mélyülő kulturkrízisének.

Nem arról van szó, hogy nem igyekeztek volna újra összekötni az élő világkultúrával összekapcsoló elszakadt szálakat, nem mintha nem igyekeztek [!] volna szintézist találni nemzeti kultúránk haladó *örökségéből* [← dőltsel a következő szó fölé a sorok közé begépelte szó] hagyományaiból és az új időhöz alkalmazni azokat [helyesen: őket] – de e törekvések az uralkodó

kulturpolitikával szemben való harcos ellenzékiességben tétetnek [!]

A 20-as évek végén a f á k l y a v i v ő k [!] csoportja megkísérli kinyitni az ablakokat Európa felé. A Lapua-mozgalmom nemzeti-vallásos fanatizmusa árvízként oltja el fáklyáikat.

A 30-as években, a sűrűsödő reakció tizedébe, *egy kis* baloldali radikális csoport – később [a] K i i l a körül tömörülve – kétségbeesett harcot vív a haladó kultúrpolitikáért; az évtized végén az aks-féle [!] háborús izgatás hulláma borítja el s változtatja az országot öt évre hadi táborrá.

Olyan gyönyörű reggel hogy is végződhet ilyen szürke és sötét délben, ilyen éjfékete estében? Válasz: a reggel finn volt, a dél suomettari – az est koalíciós-fasiszta.

A kézírás nem Kispál tanárnő írása, és kérésemre a közismerten kolozsvári illetőségű Szabó T. Ádám sem tudta Kolozsváron felismertetni, kitől származik. A benne emlegetett Kettunen professzor éppenséggel lehetne értelmi szerző, vagyis írhatta volna ő is azzal, hogy úgyis majd egy főilletékes írja alá a hivatalos levelet, de Kettunen professzor kézírása nem ilyen volt, és kérdés, hogy a dátumközeli időben hol tartózkodott. A budapesti egyetemen, elsőként a mindenkori magyar egyetemek közül, 1982-ben indulhatott be az önálló finn (finn nyelv és kultúra) szak, a piszkozat tehát azért figyelemre méltó, mert annak dokumentuma, hogy már jóval korábban is voltak ilyen tervek. A kérdés tehát az, hogy miért éppen Kolozsváron és miért éppen 1943 őszén, kinek a fejében fordult ez meg. A magyarországi finnugrisztika történetében még említés szintjén sem kapott kellő ismertséget a kolozsvári egyetemen oktatott összehasonlító nyelvészet, de az is elfelejtődik, hogy az elnevezések zűrzavarában a finnugrisztikát az ural-altáji, a magyar és a finnugor címszónál egyaránt lehet és kell keresni.

A kolozsvári lapok többsége, így például az *Ellenzék* rendszeresen közölt híreket az egyetemről. 1892. ápr. 6-án Meghalt tudós címmel (szombat, 87. sz. 247. old. 2. hasáb, a továbbiakban hb) ez olvasható:

„Budenz Józsefet, a budapesti egyetem hírneves tanárát s a magyar tudományos akadémia tagját csütörtökön délelőtt balol-

dali szélhűdés érte. Budenz már ez év eleje óta betegeskedett. Előbb influenza s utóbb tüdőbaj kinozta, de a jeles tudós leküzdve fájdalmait, pontosan teljesítette kötelességeit. Eljárt az akadémiába s szorgalmasan megtartotta előadásait, dacára, hogy orvosai eltiltották tőle. Tegnap reggel 9 órakor még jókedvűen reggelizett s mikor fél tizenegykor szobájába mentek, ott feküdt a földön eszméletlenül. Ma vett távirati értesülés szerint elhunyt.”

A Budenz iránti kolozsvári érdeklődést magyarázza az is, hogy gálfalvi Nagy Lajos (1828–1910), „ki most az unitáriusok kolozsvári főiskoláján a magyar és a görög nyelvet tanítja” volt az egyike azon magyar peregrinusoknak, akikkel összebarátkozván Budenznek kedve támadt megismerkedni Magyarországgal. 1892. ápr. 19-én ő írt nekrológot a lapban Budenzről. A budapesti Finnugor Tanszék tulajdonában levő árnykép Budenzről szintén Nagy Lajosnak köszönhető. 1892. április 20-án pedig közzétettek egy 1886-os olvasói levelet, amelyre a választ Budenzről várták és egy levelezőlapon meg is kapták (az újságban kövérrel szedettekét lásd itt dőlttel):

Bpest [sic], 1886. Jan. 6.

„Erdője vagy erdeje? Rendes használatú s ennél fogva szabályosnak tekintendő alak csak az erdeje (úgy mint velő : veleje, apró : apraja). – A ^amiértre ’ nézve csak azt mondja a nyelv: „cartel est mon plaisir”. Hiszen előfordúl [sic] az erdője alak is, mely más analogia szerint képződik (vezetője, tanítója).
Teljes tisztelettel

BUDENZ J.

Nyelvt. [sic] Bizottság előadója.

1892. ápr. 27-i, szerdai számában Budenz emléke címmel az *Ellenzék* megírta, hogy

„Szinnyei József dr. egyetemünk kitűnő tanára a tavaszi szünet utáni első előadása alkalmával hallgatói előtt a tisztelet és benső meleg szeretet hangján emlékezett meg arról a nagy veszteségről, mely a magyar tudományos világot, közelebbről pedig a magyar filológiát érte Budenz Józsefnek, a bpesti [sic] egyetemen az összehasonlító magyar nyelvészet tanárának

elhunytaival. – Szinnyei, ki egyik legkiválóbb tanítványa és utóbb barátja volt az elhunyt tudósnak, felemlítette, hogy Budenz mint jutott hazánkba, s mily nagyhatású működést fejtett ki az akkor még alig bölcsőjében levő helyes irányú magyar ugor összehasonlító filológia terén, majd alapvető műveit sorolta fel, s kisebb értekezéseit. – A hallgatóság meghatottsággal hallgatta végig a meglehangú megemlékezést, s kétszeres fájdalommal gondolt az elhunyt tudósra, kinek helyét, minden valószínűség szerint Szinnyei fogja betölteni, s ez által úgy a hallgatók, mint az egyetem, az egyik legjelesebb s kiváló tisztelőben álló erőt és tanárt fogják elveszíteni.”

Ez utóbbi sejtelmükben nem csalódtak, ugyanis az *Ellenzék* 1893. márc. 24-i pénteki száma (69. sz. 275. old.1. hb) hírül adta:

„Szinnyei József drt [sic] a kolozsvári egyetem nagyhírű professzorát a budapesti egyetem bölcsészeti kara tegnap az ural-altáji nyelvek tanszékére első helyen jelölte. Ez a jelölés megérdemelt elismerése volt Szinnyei [sic] dr. érdemeinek, kinek távozása által azonban a kolozsvári egyetem érzékeny veszteséget szenved.”

Akadnak azonban Szinnyeivel kapcsolatban kritikai megjegyzések is. Az Erdélyi Múzeum Egyesület lapjának, az Erdélyi Múzeumnak a szerkesztőjeként munkáját sokan újítónak és kiválóknak tartották, de alapos a gyanú, hogy amikor híre ment, elpályázik Kolozsvárról, akkor ezt rossz néven vették, és bár a kiadvány kettős számának cikkei kapcsán alakult ki vita, nem nehéz fölismerni, hogy a szerkesztő is megkapta a magáét. 1893. június 21-én (szerda 139. sz. 553. old. 2. hb) hírül adták:

„Az Erdélyi Múzeum május-június havi kettős füzete Szinnyei József szerkesztésében megjelent. E kettős füzet jóval alatta marad az előbbi tartalmas füzeteknek s az egyes cikkekhez több tekintetben alapos kifogás fér. ... [XVI. Lajos lányának emlékirata] oly satnya sváb dialektusban van francziából fordítva, hogy igazán nem érdemelt nyomdafestéket. ... A helyesírásról jobb nem szólnunk. A Különfélelkben a Nádudvari Péter életrajzához cz. cikk is csaknem oly hanyag, gondatlan, mint az

előbb tárgyalt ismertetés. A Repertóriumot most is a szokott, semmitmondó, gépies kiállításban kapjuk. Az Erdély és Tört. Lapok cz. folyóiratokat, melyek szintén Kolozsvárt jelennek meg, a Repertórium összeállítója nem ismeri, nem tudjuk, mi okon. ... Valóban melegen üdvözlünk kell a folyóirat új titkárát, ki mellétekintetektől nem korlátolva új szellemet fog önteni tudományos irodalmunk e magas színvonalra emelhető orgánumba.”

1893. június 22-én, tehát másnap (csütörtök, 140. sz. 556. old. 4. hb) hírül adták a Mindenféle [!] rovatban, hogy

„Szinyei József egyetemünk kitűnő tanárát kinevezték a budapesti egyetemen a Budenz tanszékére. Szinyei néhány évi itt időzése alatt is kinyerte mind társas köreink nagyra becsülését, mind tanítványai szeretetét. Szorgalma és törhetetlen munkaereje által már eddig is szép nevet biztosított magának tudományos irodalmunkban. Különösen a most füzetekben meginduló Tájszótár melyhez évek óta gyűjti az adatokat, monumentális alkotás lesz. Bár sajnálunk kell körünkből eltávozását, gratulálunk megérdemelt kitüntetéséhez.”

Ugyanennek a lapszámnak az 557. oldalán az *Ellenzék* szerkesztője közölte a frissiben kapott választ az imént részben idézett kritikára, pontosabban „orozva támadásra” és ebben a EM volt szerkesztője, vagyis Szinyei is szóba jött:

„... A mi a támadásnak a volt szerkesztőre vonatkozó részét illeti, az egyáltalán nem igaz. Ő magas színvonalra emelte a folyóiratunkat, erről tanuskodik a szakosztály minden tagja, s e pár szót megjegyezni csak azért hittem szükségesnek, mert a lapodban a napi hírek rovatában jelenvén meg ez álarcos személyeskedés: azt a véleményt ébreszthetné, hogy b. lapod véleményét fejezi ki, pedig tudom, hogy nem fejez. Ferenczi Zoltán”

A kinevezés híre természetesen az Erdélyi Muzeumban, a Különfélék című rovatban is megjelent (1893: 419):

„Szinnyei József drt, az Erdélyi Múzeum volt szerkesztőjét, ő felsége a budapesti tud. egyetemen a Budenz József halála által megüresedett altáji összehasonlító nyelvtudományi tanszékre rendes tanárrá kinevezte.”

Ugyanekkor az a kissé furcsán megfogalmazott hír is megjelent (uott 421), hogy

„a kolozsvári egyetemen az ural-altaji [sic] összehasonlító nyelvészetre újonnan egy ny. rk. [sic] tanszék szerveztetett, melyre a pályázat jul. 31-én járt le.”

1893. szept. 1. pénteken (199. sz. 793. old. 1. hb) Üres tanszék egyetemünkön címmel az *Ellenzék* tudatta, hogy

„Szinnyei József eltávozása következtében a kolozsvári egyetemen megüresedett a magyar nyelvi tanszék. Ezt nem sokára be kell tölteni. Amint Budapestről értesítenek, e tanszék betöltése nem fog sok fejtörést okozni, mert a kultuszminiszterium könnyen választhat azok közt a kitűnő ural-altaji nyelvészek közt, kik Szinnyeivel már Budenz helyére is teljes önérzettel pályáztak. Ezek Halász Ignác, Bálint Gábor és Munkácsi Bernát voltak, kik közül legtöbb kilátása kétségkívül Halász Ignácznak van. A kitűnő fiatal szaktudóst annak idején a budapesti Egyetem bölcsészeti kara és egyetemi tanácsa közvetlenül Szinnyei után, a második helyen jelölte. Most tehát az első helyen való fölterjesztésre nem lesz ellenfele, hacsak az erdélyiek Bálint Gáborral, aki székely, helyi érdekű kérdést nem támasztanak.”

A kolozsvári közéletet foglalkoztatta saját egyeteme – sőt egyetemei, mert műegyetem alapításáról is szó volt – és általában a tudomány helyzete (1893. szept. 7. cs. 204. sz. 811. old. 5. hb):

„Másként is szükséges a magyar tudományos munkálkodásnak lendületet adni. Az akadémia főtitkára mondotta egy ünnepi alkalommal s mi utána mondjuk, hogy a tengődő magyar szellemi életet csak az mentheti meg, ha minél több tanári állást szervezünk. Nem hihetlenség számba [sic] megy-e, hogy

egész Magyarországon csak két, mondd két ember van, kit az állam azért lát el, hogy nemzeti irodalmunk történetével szak- és hivatásszerűen foglalkoznak? Egy a budapesti s egy a kolozsvári egyetemen? Hát hol tesznek majd nemzetileg, államilag Európában valamit a magyar irodalomért, ha itt nem?" ... [A nemzeti hiányterületek felsorolása ezzel végződik:] „Egyébként: bátran kérhetnénk még többet: úgy sem lesz belőle semmi.”

Az Üres tanszékek egyetemünkön címmel megjelent írás (1893. szept. 12. kedd 207. sz. 825. old. 3. hb) azért is figyelemre méltó, mert itt a tanszék szó többes számban áll, már két tanszékem említenek:

„A kolozsvári m. kir. tudomány egyetemen ez idő szerint két megüresült tanári állás van. Egyik a tavaly [sic] létesített új tanszék, az ural altai [sic] nyelveké, a másik a magyar nyelv és irodalom tanszéke, mely Szinnyi Józsefnek eltávoztával üresedett meg. Az ural altai [sic] tanszékre, mint lapunkat illetékes helyről értesíték, Bálint Gábor, a kitűnő orientalista lesz első helyre jelölve, a másik tanszékre pedig Halász Ignác, egy fiatal, de szintén jeles tudós.”

1893. dec. 14-én A kolozsvári egyetem új tanárai címmel „felszállt a füst” (csütörtök, 285. sz. 1129. old. 2. hb):

„A király a hivatalos lap mai száma szerint Bálint Gábort, a kolozsvári egyetemen ujonnan szervezett uralaltaji [sic] összehasonlító nyelvészeti tanszékre nyilvános rendkívüli tanárrá a rendszeresített illetményekkel kinevezte. Ezenkívül a magyar nyelvi tanszékre ő Felsője Halász Ignácot nevezte ki.”

Az erdélyi lokálpatrióták pedig különösen szívesen olvasták az 1893. dec. 20-i hírt (290. sz. 1148. old. 2. hb) is, miszerint

„Bálint [sic] Gábor egyetemünkön tegnap délben letette a tanári esküt s e naptól kezdve magunkénak valljuk.”

Halász Ignác hagyatéka a kolozsvári egyetemi könyvtárban nem tűnik nagyinak, de kellően súlyos. A kolozsvári egyetemet ért sok viszontagság

után is megvan a lappföldi naplója, egy zsebnaptár méretű kockás füzet, amelynek bolhabetűkkel, lilás tintával írt minden sorában értékes adalékok találhatók. Könyvei jegyzékében (Ms 2548) szerepel például az 1877-es lapp nyelvű Bibelhistoria, Rogov permják nyelvtana és a permják–oroszl, orosz–permják szótár, Somogyi Cs. Sándor: Dentumogerek vagy a magyarok őselei, Edvard Tóth: Kylän heittiö [A falu rossza], Simai Kristóf Végtagokra szedett szótára és számos más kiadvány vegyesen. Ma már különlegesség-számba megy – hasonlóan a MTA Kézirattárában őrzött Vikár Béla-féle gyűjteményhez – a tudományos hétköznapiokba is betekintést engedő névjegygyűjteménye (Mss 2551), mivel az akkoriban nagyobb méretű névjegyeken néha valóságos levelezést folytattak. Íme néhány példa Halász Ignác változatos életének különféle szakaszaiból. A székesfehérvári főreáliskolai királyi igazgató, dr. Kuthy József névjegyének hátoldalán ez olvasható:

Tisztelt Tanár Ur!

Ha finn barátja egy ősrégi magyar éneket meghallgatni akar, úgy 5 óra után jöjjenek a szeminárium [?] A reáltanodai énekkar énekel. Tisztelő barátja /.

Krécsy Béla főreáliskolai tanár névjegyén Kecskemét 87. I. 31 keltezéssel ez áll:

Szulitelma, Tromsző	nácsl- napra magam is egy
Jönköping és Malmö	jókiuáságot csatolva maradván
Sok szarvas: rémi –	Halász Ignácznak multban és
Bögi: Éljen Náczi!	jövöben őszinte barátja /
a mikhez a holnapi Ig-	

Szarvas Gábor (VI. Délibáb u. 16.) ezt írta:

Tisztelt Náci öcsém!

Küldje meg kérem rövid idei használatra a Magyar–Ugor szótárt. Én az enyémet Kassára kölcsönöztem ki Albertnek, s most szükségem volna rá.

Budapest, 1893. febr. 5.

Sz. G.

NB. Ha nem sértem meg vele, hogy a múlt évi dolgozatokért tiszteletdíjjal kínálok meg, hát erre jártában egy-két percre forduljon föl.

Budenz József kir. tanácsos, egyetemi tanár egyik névjegyén ez a rejtélyes szöveg áll régi betűhasználattal és 4/16 июня dátummal, sajnos, év nélkül. A megszólításból ítélve – ez bizonyításra vár – ezt a névjegyet Halásznak mint jó kapcsolatokat bizonyító „ajánlólevelet” kellett volna átadnia a címzettnek.

Любезнейший Константин Яковлевич

Сидя теперь у Фринта с теми же друзьями как еще недавно при Вас – Я приветствую Вас через двух присутствующих отправляющихся через Варшаву на Север с пожеланием чтобы и нам самим пришлось поскорее видеться
Ваш Б.

Tudományunk más, a város egyetemével kapcsolatban nem álló nagyjai is szerepeltek a kolozsvári sajtóban. 1889. dec. 2-án a kolozsvári egyetemi ifjúság is mozgolódní kezdett Hunfalvy Pál „hazafiatlan és vérlázító nyilatkozata” miatt, ti. politikai himpelléreknek nevezte az egyetemi ifjakat. A jelzőkben nem szűkölködő hírekből kiderül, hogy Hunfalvy – akiről közismert, hogy képtelen volt tárgyilagosan értékelni Kossuthot – a Nemzet c. lapban

„Kossuth koszorítása [sic] kérdésében nagyképű pöffeszkedéssel nekirontott a budapesti egyetem ifjúságának. ... Az ilyen dölyfös cinizmustal tett valótlán kijelentések, semmitmondó törpévé sülyesztenek valakit még akkor is, ha az a valaki tagja az akadémiának, főrendi háznak s ráadásul egyetemi tudós professzor.”

Sőt, dec. 5-én az volt olvasható, hogy a budapestiekkel együtt a kolozsvári egyetemi ifjúság

„méltó felháborodással utasítja vissza Hunfalvy Pál úr főrendiházi tagnak pöffeszkedő dorgatoriumát. Jól teszi, hadd döngjön az a korrumpált vaskalap” [sic]...

Csak lábjegyzetként említjük, hogy a finn/finnugor tematika másként is foglalkoztatta a lapot. Például. 1893. szept. 19-én hírt adtak a Kossuth által „magyarra átdolgozott” színdarab-fordítások kéziratái utáni nyomozá-

sokról. A János Finnlandi herceg című darab 1842-es bemutatójának szereposztását is közzétették.

A kolozsvári egyetem eseménydús történetét illetően egy jókora ugrással az 1940-es évekre visszatérve számos olyan körülményt találunk, amelyek tisztázása a történelem viharai nélkül sem lenne könnyű. Az írásos dokumentumok egy része szétszóródott, megsemmisült. Sokan az egyetemi oktatók és hivatalnokok közül úgy távoztak az élők sorából, hogy meg sem ír(hat)ták emlékirataikat, holott lett volna miről írni. Ezért a foszlányoknak – papírdaraboknak, futólagos visszaemlékezéseknek, egy-egy név említésének – a jelentősége a tudománytörténet szempontjából a szokásosnál nagyobb. Erdély és Skandinávia, benne elsősorban a finnek kapcsolatainak kutatásában nagy érdemei vannak az évtizedek óta Finnországban élő Benedekné Szőke Amáliának, kár, hogy tudomásunk szerint az általa végzett munkának nincs folytatása. Miként Szinnye József és Antti Jalava levelezésének kolozsvári vonatkozásai is elemzésre várnak, hiszen Viljo Tervonen gondozásában már az egész levelezés napvilágot látott (József Szinnyeinek és Antti Jalavan kirjeit a vuosilta 1880–1909. SKS Helsinki 1996. 442 l).

1943 májusában a Magyarországra érkezett finn kulturális küldöttség ellátogatott Kolozsvárra is, fokozván ezzel azt a régről való érdeklődést, amelyet a szovjet–finn téli háború jelentősen megnövelt, és amelyet a politikai események napirenden tartottak. A Gaskó Dezső és vitéz Nagy Iván által szerkesztett Finn–magyar kapcsolatok I-II (a Magyar–Finn Társaság kiadása, Budapest 1943) című kiadvány erről a látogatásról több vonatkozásban hírt adott (főleg I: 152–153). Ha ugyanazon év szeptemberében a kolozsvári egyetemi berkekben finn tanszék és/vagy szakalapítással, különösen művelődéstörténeti vonatkozásban születtek tervek, akkor ezek nem légből kapott ötletek voltak. Kár, hogy nem valósulhattak meg.